

Katarzyna Wiese*

Redukcja kary antymonopolowej a ograniczenie odpowiedzialności odszkodowawczej MŚP za naruszenia prawa konkurencji – propozycja wykładni przesłanki specyficznej niewypłacalności

Spis treści

- I. Uwagi wprowadzające
- II. Kary nakładane przez Komisję w sprawach antymonopolowych
- III. Sposób ustalenia wysokości kary i przesłanki zastosowania jej redukcji
- IV. Proceduralne aspekty zastosowania redukcji kary antymonopolowej
- V. Praktyka decyzyjna Komisji
- VI. Wykładnia przesłanki ograniczenia odpowiedzialności MŚP
- VII. Wnioski

Streszczenie

Dyrektywa 2014/104/UE warunkuje ograniczenie odpowiedzialności odszkodowawczej MŚP wykazaniem, iż zastosowanie ogólnych reguł solidarności nieodwracalnie zagroziłoby efektywności ekonomicznej takiego przedsiębiorcy i skutkowałoby całkowitą utratą wartości jego aktywów. Interpretacja tej przesłanki powoduje znaczne trudności, a jej sformułowanie spotkało się z jednogłośną krytyką w literaturze. W artykule przedstawiam propozycję wykładni opartej na dostrzeżonej zbieżności z przesłankami redukcji kary antymonopolowej nakładanej przez Komisję Europejską. Ujawnia się przy tym silna paralela pomiędzy zagadnieniem z zakresu publicznoprawnego i prywatnego egzekwowania prawa konkurencji.

Słowa kluczowe: dyrektywa odszkodowawcza 2014/104/UE; redukcja kary; MŚP; kary antymonopolowe; niewypłacalność przedsiębiorcy; naruszenie prawa konkurencji.

JEL: K21

* LL.M.; doktorantka w Katedrze Prawa Własności Intelektualnej WPiA UJ; aplikantka radcowska w Kancelarii Traple Konarski Podrecki i Wspólnicy; e-mail: katarzyna.wiese@doctoral.uj.edu.pl.

Artykuł jest rozwinięciem koncepcji zaprezentowanej przez Autorkę podczas Konferencji CARS pt. „Dochodzenie przed sądami polskimi roszczeń odszkodowawczych z tytułu naruszenia reguł konkurencji”, która odbyła się 20.04.2016 r. na Wydziale Zarządzania UW.

I. Uwagi wprowadzające

Dyrektywa 2014/104/UE z 26 listopada 2014 r. w sprawie niektórych przepisów regulujących dochodzenie roszczeń odszkodowawczych z tytułu naruszenia prawa konkurencji państw członkowskich i Unii Europejskiej, objęte przepisami prawa krajowego¹ przewiduje, iż co do zasady sprawcy naruszenia prawa konkurencji odpowiadać mają solidarnie za wynikłą z niego szkodę (art. 11 dyrektywy)². Od tej zasady ogólnej dyrektywa przewiduje wyjątek m.in. dla małych i średnich przedsiębiorstw (dalej: MŚP), które ponosić mają odpowiedzialność wyłącznie wobec własnych nabywców bezpośrednich i pośrednich, jeżeli, po pierwsze, ich udział w rynku w dowolnym momencie w okresie trwania naruszenia wynosił poniżej 5% oraz, po drugie, zastosowanie zwykłych zasad odpowiedzialności solidarnej nieodwracalnie zagroziłoby efektywności ekonomicznej MŚP i skutkowałoby całkowitą utratą wartości ich aktywów. W polskiej literaturze wyrażono krytyczne uwagi odnośnie do tej drugiej przesłanki. Wskazywano w szczególności na znaczny poziom skomplikowania analiz ekonomicznych i oceny wpływu nałożenia obowiązku odszkodowawczego na sytuację ekonomiczną przedsiębiorcy, których przeprowadzenie spadnie na sądy (Wolski, 2015, s. 303 i n.; Piszcz, 2015, s. 89). Jak podkreślano, zastosowanie rozwiązań znanych z prawa upadłościowego nie byłoby tu adekwatne z uwagi na konieczność oceny przyszłościowej, a nie retrospektywnej sytuacji finansowej MŚP (Wolski, 2015, s. 303 i n.).

Także w niemieckim piśmiennictwie dotyczącym implementacji dyrektywy 2014/104/UE wskazuje się, iż nie jest jasne, kiedy przesłanka nieodwracalnego zagrożenia dla efektywności ekonomicznej i całkowitej utraty wartości aktywów miałyby się zrealizować (Makatsch i Mir, 2015, s. 11) ani też w jaki sposób orzekający w sprawie sąd cywilny miałby to oceniać (Keßler, 2015, s. 90). W przedstawionym przez profesorów z Düsseldorfu akademickim projekcie implementacji dyrektywy do niemieckiego porządku prawnego wskazano nawet, że z logicznego punktu widzenia nie jest możliwe, by aktywa straciły swoją wartość przez wzrost pasywów, czego konsekwencją powinno być – zdaniem autorów projektu – odstąpienie od implementacji tego zastrzeżenia bądź ewentualnie jego adekwatna wykładnia (Kersting i Preuß, 2015, pkt 122).

Jakkolwiek zgłaszane zastrzeżenia co do rozumienia tej specyficznej niewypłacalności są całkowicie zasadne, wątpliwości powinno moim zdaniem w pewnym zakresie rozwiązać odwołanie do wykładni stosowanej przez Komisję Europejską (dalej: Komisja) przy interpretacji przesłanek zastosowania redukcji kary za naruszenie europejskiego prawa konkurencji na podstawie Wytycznych w sprawie metody ustalania grzywien nakładanych na mocy art. 23 ust. 2 lit. a) rozporządzenia 1/2003³. W pkt 35 Wytycznych zastrzeżono, że „w wyjątkowych okolicznościach Komisja może, na prośbę stron, uwzględnić niewypłacalność danego przedsiębiorstwa w szczególnym kontekście społeczno-gospodarczym. (...) Obniżenie grzywny może zostać przyznane jedynie na podstawie obiektywnych dowodów, że nałożenie grzywny, na warunkach ustanowionych niniejszymi wytycznymi, zagroziłoby nieodwracalnie rentowności danego przedsiębiorstwa oraz doprowadziłoby do pozbawienia jego aktywów wszelkiej wartości”.

Jak można dostrzec w ostatnim zdaniu cytowanych wytycznych, Komisja posłużyła się w nich tym samym sformułowaniem, które pojawia się w dyrektywie 2014/104/UE. Drobna różnica

¹ Dz. Urz. UE L 349/1.

² Pełne omówienie tego zagadnienia przedstawiono w: Podrecki i Wiese, 2016, s. 116 i n.

³ Dz. Urz. 2006 C 210/2, dalej jako wytyczne.

w doborze słownictwa wynika tu wyłącznie z tłumaczenia – w wersji anglojęzycznej przesłanki te są identyczne⁴. Taka zbieżność nie powinna pozostawać bez wpływu na wykładnię późniejszego tekstu dyrektywy. Nadto redukcja kary na podstawie pkt 35 wytycznych została już wielokrotnie przeanalizowana przez Komisję, więc jej decyzje oferują liczne punkty odniesienia dla zaproponowania właściwej wykładni analizowanej przesłanki oraz metodologii oceny twierdzeń przedsiębiorcy o jego szczególnej sytuacji finansowej.

Mając to na uwadze, poniżej przeanalizuję genezę, przesłanki materialne i kwestie proceduralne związane ze stosowaniem pkt 35 wytycznych przez Komisję. Na podstawie tych rozważań postaram się sformułować pewne rekomendacje odnośnie do interpretacji przesłanki ograniczenia odpowiedzialności odszkodowawczej MŚP.

II. Kary nakładane przez Komisję w sprawach antymonopolowych

Komisja Europejska, wydając decyzję stwierdzającą naruszenie zakazów ustanowionych w art. 101 i 102 TFUE, może, w przypadku gdy naruszenie miało charakter zawiniony, nałożyć na przedsiębiorcę karę nieprzekraczającą 10% całkowitego obrotu tego przedsiębiorcy uzyskanego w poprzedzającym roku obrotowym. Od czasu wejścia w życie rozporządzenia Rady (WE) nr 1/2003 z 16 grudnia 2002 r. w sprawie wprowadzenia w życie reguł konkurencji ustanowionych w art. 81 i 82 Traktatu⁵ (tj. roku 2004 r.) wysokość nakładanych przez Komisję kar w postępowaniach antymonopolowych znacznie wzrosła. Jak dowodzi statystyka⁶, średnia wysokość nakładanych kar w sprawach kartelowych w okresie 1995–1999 r. nieznacznie przekraczała 6,5 mln EUR, w kolejnym 5 letnim okresie osiągnęła już poziom ok. 22 mln EUR, by w latach 2005–2009 zbliżyć się do 46 mln EUR. Łączna wysokość kar nałożonych w tym ostatnim okresie przekroczyła 9,41 mld EUR. Dane za rok 2015 pozwalają mniemać, że dotychczasowa tendencja wzrostowa zostanie zatrzymana – średnia wysokość kary nałożonej za ten rok wyniosła ok. 17,3 mln EUR – dopiero jednak dane za cały okres 5 lat pozwolą na uprawnione wnioskowanie. Wśród potencjalnych przyczyn wzrostowej tendencji wskazać można zmianę paradygmatu w zakresie procedury antymonopolowej wraz z wejściem w życie rozporządzenia 1/2003, które odciążyło Komisję i usprawniło jej funkcjonowanie (MacGregor i Gecic, 2012, s. 425–438). W literaturze wskazuje się także jako przyczynę konsekwentne stosowanie przez Komisję zasady jednego organizmu ekonomicznego (*economic entity doctrine*), czyli spółka-matka odpowiadać może za naruszenie, którego dopuściła się spółka zależna, a 10% maksymalny poziom kary odnoszony jest do obrotu całej grupy kapitałowej (Thomas, 2012, s. 11). Zauważyć jednak trzeba, że ta sama statystyka wskazuje, iż – licząc od wejścia w życie Wytycznych – w zaledwie 8,11% spraw nałożona na przedsiębiorcę kara zbliżała się do maksymalnej przewidzianej rozporządzeniem 1/2003 wysokości (próg 9–9,9%), a w ponad 50% spraw kara nie przekroczyła 1% światowego obrotu danego przedsiębiorcy⁷.

Wzrastająca wysokość sankcji w prawie antymonopolowym dała asumpt do wciąż niecierzącej dyskusji nad ewentualnym penalnym charakterem nakładanych przez Komisję kar oraz nad

⁴ Pkt 35 Wytycznych: „A reduction could be granted solely on the basis of objective evidence that imposition of the fine as provided for in these Guidelines would irretrievably jeopardise the economic viability of the undertaking concerned and cause its assets to lose all their value; Art. 11 ust. 2 lit. b dyrektywy private enforcement: the infringer is liable only to its own direct and indirect purchasers where (...) the application of the normal rules of joint and several liability would irretrievably jeopardise its economic viability and cause its assets to lose all their value.”

⁵ Dz. Urz. UE 2003 L 1/1.

⁶ Zob. <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>; przedstawione poniżej dane odnoszą się do wysokości kar nakładanych przez Komisję bez uwzględnienia ewentualnego obniżenia kary w postępowaniu odwoławczym przed TSUE.

⁷ Dane te nie uwzględniają przypadków całkowitego zwolnienia z grzywny na podstawie programu *leniency*.

koniecznością zapewnienia odpowiedniego standardu ochrony praw przedsiębiorców (Schwarze, 2009, s. 171; polemicznie Wils, 2010; na gruncie polskim: Król-Bogomilska, 2013, s. 149 i n., 225 i n.; Król-Bogomilska i Podrecki, 2014, § 118 pkt 173; Błachnio-Parzych, 2012). W czasie, gdy europejska gospodarka weszła w okres kryzysu, wielu przedsiębiorców, w stosunku do których prowadzono postępowanie antymonopolowe, stało przed groźbą niewypłacalności⁸. Tym samym zaktualizowała się potrzeba zapewnienia mechanizmu uwzględniania przez Komisję niewypłacalności przedsiębiorstwa oraz jej kontekstu społecznego. Stosowny mechanizm oferuje przywołany powyżej pkt 35 Wytycznych. Podobny zapis istniał już we wcześniejszych wytycznych w sprawie metody ustalania grzywien z 1998 r.⁹, jednakże na jego podstawie redukcja kary nie została nigdy przyznana (Kienapfel i Wils, 2010, s. 4).

III. Sposób ustalenia wysokości kary i przesłanki zastosowania jej redukcji

Komisja, określając wysokość kary w indywidualnej sprawie naruszenia reguł konkurencji, stosuje zasady określone we wspomnianych Wytycznych (szczegółowe omówienie tego zagadnienia: Maziarz, 2013). W pierwszej kolejności Komisja ustala wysokość kwoty podstawowej grzywny, biorąc pod uwagę wartość sprzedaży dóbr lub usług, których dotyczyło naruszenie. Następnie, kierując się wagą naruszenia, ustala część wartości sprzedaży, którą mnoży przez liczbę lat trwania naruszenia. Tak obliczona kwota podstawowa grzywny może zostać podwyższona lub obniżona przy uwzględnieniu okoliczności obciążających (np. ponowne dopuszczenie się naruszenia, rola inicjatora porozumienia) oraz łagodzących (np. aktywna współpraca z Komisją, przedstawienie dowodu natychmiastowego zaniechania naruszeń po pierwszej interwencji Komisji). Komisja może nadto dodatkowo podwyższyć karę, aby osiągnąć efekt odstraszący. Jeżeli obliczona w oparciu o ten schemat kwota przekracza maksymalny próg (tj. 10% całkowitego obrotu w roku poprzedzającym nałożenie kary) jest obniżana do tego poziomu. Przedsiębiorca ma nadto możliwość złożenia wniosku o redukcję kary na podstawie pkt 35 Wytycznych, o ile spełnia wskazane tam wymagania. Właściwa wykładnia przesłanek takiej redukcji kary jest niezwykle istotna dla każdego przedsiębiorcy, którego egzystencji potencjalnie zagraża surowa kara antymonopolowa. Z tych względów w 2010 r. Komisja reprezentowana przez komisarzy: J. Almunię i J. Lewandowskiego wydała notę informacyjną, w której wyjaśniono, w jaki sposób będzie ona interpretować i stosować pkt 35 Wytycznych¹⁰.

Ocena zagrożenia dla rentowności przedsiębiorstwa opierać się ma na szeregu czynników ekonomicznych, jak dochodowość, kapitał, wypłacalność i płynność finansowa, które brane są pod uwagę w różnych modelach przewidywania bankructwa przedsiębiorstw, w szczególności zaś formuły określanej jako tzw. test wskaźnika Z Altmana (*Altman Z-score test*)¹¹. Ten ostatni model został opracowany przez amerykańskiego profesora finansów Edwarda I. Altmana jeszcze w latach 60., a następnie zrewidowany na przełomie wieków (Altman, 2000). W Nocie Informacyjnej

⁸ Historyczny rozwój polityki Komisji w zakresie przyznawania redukcji kary antymonopolowej zob. Grave i Nyberg, 2011, s. 926.

⁹ Wytyczne w sprawie metody ustalania grzywien nakładanych na mocy art. 15 ust. 2 rozporządzenia nr 17 oraz art. 65 ust. 5 Traktatu ustanawiającego Europejską Wspólnotę Węgla i Stali (Dz. Urz. WE 1998 C 9/3).

¹⁰ Information Note by Mr Joaquin Almunia Vice-President of the Commission and by Mr Janusz Lewandowski Member of the Commission, Inability to pay under paragraph 35 of the 2006 Fining Guidelines and payment conditions pre- and post-decision finding an infringement and imposing fines, 12.06.2010, SEC(2010) 737/2, dalej: Nota Informacyjna.

¹¹ Nota Informacyjna, s. 4, pkt 7.

wskazano nadto konkretnie trzy elementy metodologii analizy sytuacji finansowej przedsiębiorstwa. Po pierwsze, Komisja będzie kłaść większy nacisk podczas analizy na płynność finansową i wypłacalność niż na kapitał i dochodowość. Po drugie, badaniu podlegał będzie potencjalny wpływ nałożenia kary na te współczynniki. Po trzecie zaś, Komisja opierać się będzie nie tylko na danych dotyczących przeszłości, lecz także na przewidywaniach co przyszłości¹². Podkreślenia wymaga, iż zła sytuacja finansowa przedsiębiorcy – często podnoszona przez przedsiębiorców na obronę – nie stanowi ogólnego usprawiedliwienia dla podejmowania działań naruszających zasady konkurencji – tzw. kartele kryzysowe nie są bowiem przez Komisję traktowane ulgowo. Przeciwnie – Komisja w swoich decyzjach podkreśla, że zła kondycja finansowa przedsiębiorstwa nie jest usprawiedliwieniem dla naruszania reguł konkurencji i nie stanowi okoliczności łagodzącej w rozumieniu pkt 29 Wytycznych¹³.

Odnośnie do drugiej przesłanki redukcji kary, tj. całkowitej utraty wartości aktywów przedsiębiorcy, Komisja przyznaje, iż dobór tego sformułowania wytycznych nie był udany – aktywa właściwie nigdy nie tracą całkowicie na wartości, więc literalna wykładnia prowadziłaby do odrzucania wszystkich wniosków o redukcję kary¹⁴. Z tych względów Komisja oczekuje wykazania, że przedsiębiorca obciążony karą z dużym prawdopodobieństwem znalazłby się w stanie upadłości, a jego aktywa straciłyby znacznie na wartości, przez co rozumie się sytuację, w której przedsiębiorstwo przestaje istnieć jako jednostka organizacyjna, zatrudnieni w nim pracownicy tracą pracę, a majątek zostaje wyprzedany oddzielnie po znacznie zaniżonej wartości¹⁵. Takie specyficzne rozumienie niewypłacalności wiąże się ze stanowiskiem Komisji, iż likwidacja przedsiębiorcy nie musi koniecznie oznaczać kresu jego bytu jako funkcjonalnej całości – może ono bowiem zostać nabyte przez inny podmiot, który kontynuował będzie pierwotną działalność¹⁶. W orzecznictwie konsekwentnie podkreśla się nadto, iż likwidacja, jakkolwiek sprzeczna z interesami inwestorów, właścicieli i akcjonariuszy, nie oznacza, że elementy osobowe, materialne i niematerialne przedsiębiorstwa całkowicie tracą swoją wartość¹⁷. Niewypłacalność w rozumieniu krajowych przepisów o upadłości nie musi się zatem pokrywać znaczeniowo z niezdolnością do zapłaty kary w rozumieniu pkt 35 Wytycznych.

Przy ocenie sytuacji finansowej przedsiębiorcy Wytyczne wymagają nadto uwzględnienia przez Komisję kontekstu gospodarczego oraz społecznego. Przesłanki te mają charakter silnie ocenny. Według wyjaśnień zawartych w Nocie Informacyjnej Komisja będzie brała pod uwagę takie okoliczności, jak trwający kryzys ekonomiczny, w tym sektorowy, a także trudności w pozyskaniu środków finansowych wynikające z sytuacji ekonomicznej, w aspekcie zaś społecznym istotnym czynnikiem będzie wysokie lub wzrastające bezrobocie¹⁸.

Na zakończenie omówienia przesłanek redukcji kary należy zwrócić jeszcze uwagę na konieczność wykazania przez przedsiębiorcę związku przyczynowego pomiędzy nałożeniem kary a zagrożeniem dla jego wypłacalności. To właśnie nałożenie kary w pełnej wysokości ma stanowić

¹² Ibidem, s. 4, pkt 7.

¹³ Decyzja Komisji z 18.07.2011 r., COMP/E-1/36.490 – *Graphite electrodes*, pkt 197.

¹⁴ Nota Informacyjna, s. 4, pkt 9.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Nota Informacyjna, s. 4 pkt 9; zob. także decyzję Komisji z 20.07.2010 r., COMP/38866 – *Animal Feed Phosphates*, pkt 6.8, ppkt 231.

¹⁷ Utrwalone orzecznictwo – wyr. SPI: z 29.04.2004 r. w połączonych sprawach T-236/01, T-239/01, T-244/01 do T-246/01, T-251/01, T-252/01 *Tokai Carbon*, ECLI:EU:T:2004:118, pkt. 372; z 29.11.2005 r. w sprawie T-64/02 *Heubach*, ECLI:EU:T:2005:431, pkt 163; z 28.04.2010 r. w sprawie T-452/05 *BST*, ECLI:EU:T:2010:167, pkt 96; z 12.12.2012 r. w sprawie T-352/09 *Novácke chemické závody*, ECLI:EU:T:2012:673, pkt 187.

¹⁸ Nota Informacyjna, s. 4, pkt 8.

zagrożenie dla rentowności przedsiębiorstwa i wartości jego aktywów. Jak trafnie wskazuje się w literaturze, o takiej kauzalności nie będzie można mówić, gdy przedsiębiorca już zawniczu był w krytycznej sytuacji finansowej i ogłosiłby upadłość niezależnie od nałożenia na niego kary ani też w przypadku celowego doprowadzenia przedsiębiorstwa na skraj bankructwa (Kienapfel i Wils, 2010, s. 6).

Analiza Noty Informacyjnej prowadzi do wniosku, iż Komisja w swoim działaniu, jako organ ochrony konkurencji, nie kieruje się wyłącznie zasadą legalizmu, lecz bierze pod uwagę także szerszy cel prawa konkurencji, którym jest zapewnienie dobrobytu konsumentów (*consumer welfare*) oraz efektywnej konkurencji (szeroko tematykę tę omawia: Jurczyk, 2012, s. 88 i n.)¹⁹. Egzekwowanie prawa konkurencji nie powinno bowiem prowadzić do zniknięcia z rynku zorganizowanego podmiotu ani do negatywnych skutków społecznych, jak wzrost bezrobocia czy obniżenia stopy życiowej. Jednakże w orzecznictwie i decyzjach Komisji utrwalilo się stanowisko, iż nazbyt łaskawe traktowanie wniosków o redukcję kary z uwagi na sytuację finansową przedsiębiorcy może oznaczać, że te słabiej przystosowane do rywalizacji rynkowej otrzymywać będą nieuzasadnioną przewagę rynkową²⁰. Podobne zastrzeżenia podnoszone są w literaturze, gdzie wskazuje się, iż stosowanie redukcji kary faworyzuje przedsiębiorstwa nieefektywne i źle zarządzane (Kienapfel i Wils, 2010, s. 4). Z tych względów Komisja podchodzi ostrożnie do oceny wniosków o redukcję kary. Co najistotniejsze, samo ryzyko bankructwa danego przedsiębiorcy nie jest jeszcze wystarczającą okolicznością dla uwzględnienia wniosku, co dowodzi, że dla Komisji nie jest ważny byt danego podmiotu gospodarczego jako takiego, ale kontynuacja jego funkcji gospodarczej niezależnie od tożsamości podmiotowej.

IV. Proceduralne aspekty zastosowania redukcji kary antymonopolowej

Omówienie strony proceduralnej należy rozpocząć od stwierdzenia, iż Komisja nie jest formalnie związana ani Wytycznymi, ani też Notą Informacyjną – nie ma zatem obowiązku uwzględniania sytuacji finansowej przedsiębiorcy przy określaniu wysokości kary za naruszenie zasad konkurencji (Kienapfel i Wils, 2010, s. 3). Obydwa te dokumenty można zakwalifikować jako europejski *soft law*, który służyć może jednak jako wskazówka uzasadniająca oczekiwanie, że Komisja postąpi w określony sposób (szerzej na ten temat: Wiese, 2015, s. 863). Niemniej w Wytycznych w pkt. 37 wyraźnie zastrzeżono, że może ona odstąpić od określonych w nich zasad obliczania kary. W orzecznictwie TS UE w odniesieniu do Wytycznych z 1998 r. dopuszczono nawet odstępianie od określonych w nich zasad z uwagi na potrzebę realizacji polityki konkurencji Komisji²¹. W nowszym orzecznictwie Trybunał odszedł od tak szerokiego zakresu swobody Komisji i zastrzegł, że odstępianie od zasad ustanowionych w akcie typu *soft law* wymaga uzasadnienia i nie powinno naruszać ogólnych zasad prawa, takich jak zasada równego traktowania lub zasada ochrony uzasadnionych oczekiwań²². Naruszenie zasady równego traktowania bywa stąd często podnoszonym zarzutem przed przedsiębiorców, których wnioski o redukcję kary nie

¹⁹ Zob. wyr. TS z 6.10.2009 r. w połączonych sprawach C-501/06 P, C-513/06 P, C-515/06 P i C-519/06 P *GlaxoSmithKlein*, ECLI:EU:C:2009:610, pkt 63.

²⁰ Zob. przykładowo: wyr. SPI w połączonych sprawach T-236/01, T-239/01, T-244/01 do T-246/01, T-251/01, T-252/01 *Tokai Carbon*, pkt 371; wyr. TS z 28.06.2005 r. w połączonych sprawach C-189/02 P, C-202/02, P, C-205/02 P to C-208/02 P and C-213/02 P *Dansk Rørindustri*, ECLI:EU:C:2005:408, pkt 327; zob. także decyzja Komisji z 5.12.2012 r., AT.39437, pkt 1170.

²¹ Wyr. TS z 28.06.2005 r. w połączonych sprawach C-189/02 P, C-202/02 P, od C-205/02 P do C-208/02 P i C-213/02 P *Dansk Rørindustri i in.*, pkt 169.

²² Przykładowo: wyr. Sądu z 10.07.2012 r. w sprawie T-304/08 *Smurfit Kappa Group plc*, ECLI:EU:T:2012:351, pkt 84.

zostały uwzględnione, podczas gdy inny uczestnik kartelu zdołał takie preferencyjne traktowanie uzyskać²³. Aby uniknąć takich zarzutów, Komisja musi więc rzeczowo uzasadniać zarówno pozytywne, jak i negatywne decyzje odnośnie do redukcji kary. Niemniej analiza wniosków o obniżenie kary pozostaje w gestii Komisji, której przy ocenie pozostawiono wystarczająco szeroki zakres uznania, by możliwe było właściwe wyważenie tak interesu przedsiębiorcy zagrożonego niewypłacalnością, jak i interesu publicznego w zachowaniu odstraszającego charakteru sankcji oraz interesu gospodarczego UE, w którym zawiera się nie tylko dbałość o stabilność budżetu, do którego trafiają kary antymonopolowe, ale także zachowanie na rynku podmiotów najlepiej przystosowanych do wolnej konkurencji.

Redukcja kary może nastąpić wyłącznie na wniosek przedsiębiorcy. Aby zwiększyć świadomość możliwości ubiegania się o taką redukcję wśród przedsiębiorców, Komisja informuje o tym już na etapie przesłania *Statement of Objections*²⁴. Ocena sytuacji finansowej przedsiębiorcy następuje jednak niezależnie od momentu złożenia wniosku dopiero bezpośrednio przed wydaniem decyzji nakładającej karę – wówczas Komisja dysponuje bowiem najbardziej aktualnymi informacjami²⁵. Z uwagi na czas trwania postępowań może się zdarzyć, że okoliczności uzasadniające złożenie wniosku ujawnią się dopiero na późniejszym etapie, stąd przepisy proceduralne nie przewidują konkretnie ostatecznego momentu złożenia wniosku – musi on jednak nastąpić przed wydaniem decyzji.

Komisja, analizując wniosek, opiera się na danych przedstawionych przez przedsiębiorcę, a nadto może skierować do takiego przedsiębiorcy na podstawie art. 18 ust. 1 rozporządzenia 1/2003 żądanie udzielenia informacji. W interesie przedsiębiorcy leży, by we wniosku przedstawić możliwie wyczerpujące dane i dokumenty. Komisja posługuje się przy tym obecnie specjalnym kwestionariuszem²⁶, w którym szczegółowo wskazano, jakie rodzaje dokumentów finansowych ubiegający się o redukcję kary powinien przedstawić. Co istotne, w przypadku gdy wnioskodawca jest członkiem grupy kapitałowej lub posiada udziały w innym przedsiębiorstwie, Komisja wymaga, by przedstawił skonsolidowane dokumenty finansowe powiązanych spółek. Ma to zapewne na celu uniemożliwienie manipulacji poprzez przesunięcia finansowe w ramach grupy kapitałowej.

W oparciu o zebrane dane dokonywana jest analiza, której efektem jest przyznanie bądź odmowa przyznania redukcji kary. W Nocie Informacyjnej zawarto przy tym wyjaśnienie, iż choć w teorii możliwe byłoby uwzględnienie wniosku poprzez rozłożenie spłaty kary na raty, to jednak obniżenie kary jest instrumentem bardziej adekwatnym na potrzeby przedsiębiorstwa znajdującego się w słabej sytuacji finansowej, stąd spłata ratalna lub połączenie tych dwóch opcji dopuszczalne będzie wyłącznie w zupełnie wyjątkowych sytuacjach²⁷.

Redukcja kary określana jest w decyzjach procentowo na poziomie, który dany przedsiębiorca jest w chwili nałożenia kary zdolny zapłacić. Przykładowo w sprawie stali sprężającej Komisja

²³ Zob. przykładowo: wyr. Sądu z 12.12.2012 r. w sprawie T-352/09 *Novácke chemické závody*, ECLI:EU:T:2012:673, pkt 130.

²⁴ Antitrust Manual of Procedure 2016, Structure and contents of SO, s. 115, pkt 19; Commission notice on best practices for the conduct of proceedings concerning Articles 101 and 102 TFEU (Dz. Urz. UE 2011 C 308/22), pkt 87 (dalej: Best Practice Notice).

²⁵ Best Practice Notice, s. 22, pkt 89.

²⁶ Dostępny pod adresem: <http://ec.europa.eu/competition/antitrust/itp2015questionnaire.pdf>.

²⁷ Nota Informacyjna, s. 5, pkt 13. Praktyka rozkładania kary antymonopolowej na raty pojawia się natomiast w decyzjach niemieckiego urzędu ds. karteli (niem. *Bundeskartellamt*): zob. sprawa. *Verband Deutscher Mühlen e. V.*: http://www.bundeskartellamt.de/SharedDocs/Entscheidung/DE/Fallberichte/Kartellverbot/2013/B11-13-06.pdf?__blob=publicationFile&v=2.

uwzględniła wnioski trzech przedsiębiorców i przyznała redukcję kary odpowiednio o 25, 50 i 75%²⁸. Teoretycznie całkowicie możliwe byłoby jednak także zredukowanie kary do zera w szczególnych okolicznościach, jednak taki krok istotnie godziłby w zasadę prewencji i odstraszenia, którym służyć mają kary w postępowaniu antymonopolowym.

V. Praktyka decyzyjna Komisji

Stosowanie powyżej omówionych deklaracji dostrzegalne jest w praktyce decyzyjnej Komisji jedynie w ograniczonym zakresie – szczegóły dotyczące niewypłacalności określonego przedsiębiorcy nie są bowiem ujawniane w wersji jawnej decyzji. Wynika to zapewne z faktu, iż ewentualna redukcja kary opiera się na danych wrażliwych, chronionych jako tajemnica przedsiębiorstwa. Niemniej w jawnej części decyzji odnaleźć można wiele praktycznych wskazówek odnośnie do materialnej oraz formalnej strony wniosku. Zdarza się nadto, iż w wersji skróconej decyzji (*summary decision*) ujawniana jest wysokość zastosowanej redukcji.

W zakresie rozumienia przesłanek materialnych ciekawym przykładem zastosowania redukcji kary jest sprawa *Refrigeration compressors*²⁹, która dotyczyła porozumienia między przedsiębiorcami dotyczącego koordynacji cen i podziału rynków zbytu na rynku kompresorów stosowanych w domowych urządzeniach chłodniczych. Jeden z uczestników kartelu złożył w postępowaniu wniosek o redukcję kary z uwagi na ryzyko niewypłacalności, który został uwzględniony przez Komisję. W istocie w stosunku do tego przedsiębiorcy toczyło się na podstawie krajowych przepisów postępowanie restrukturyzacyjne, którego wynik byłby – jak uzasadniła Komisja – zagrożony, gdyby nałożono na tego przedsiębiorcę karę w pełnej wysokości. Kara została stąd obniżona³⁰. Podobne wnioskowanie Komisja przedstawiła w decyzji wydanej w sprawie *Envelops*³¹, w której dwóch przedsiębiorców wniosło o redukcję kary, wskazując na trwającą restrukturyzację oraz okoliczność, że nałożenie pełnej wysokości kary doprowadziłoby je z dużym prawdopodobieństwem do niewypłacalności³².

Formalne kwestie wniosku o redukcję zostały natomiast szeroko omówione w decyzji w sprawie *Shrimps*, która dotyczyła kartelu dostawców krewetek z Morza Północnego³³. W sprawie tej Komisja podkreśliła najpierw, iż nie jest ona obowiązana do wzięcia pod uwagę słabej sytuacji finansowej przedsiębiorcy przy wymierzaniu kary, gdyż dawałoby to nieuzasadnioną przewagę konkurencyjną podmiotom gorzej przystosowanym do działania na rynku³⁴. Następnie Komisja wskazała, na czym opiera się jej ocena wypłacalności przedsiębiorcy. Po pierwsze, Komisja analizuje sprawozdania finansowe (roczne sprawozdania, zeznania podatkowe, bilanse) za 5 lat wstecz, jak również prognozy na kolejne trzy lata oraz ewentualne plany restrukturyzacyjne i stan ich implementacji³⁵. Komisja bierze też pod uwagę szereg współczynników ekonomicznych, takich jak: stosunek kapitału i aktywów do wysokości kary, rentowność, wypłacalność i płynność finansową, a dodatkowo bada stosunki z partnerami zewnętrznymi, jak banki, którzy mogliby zapew-

²⁸ Streszczenie decyzji Komisji z 30.06.2010 r., COMP/38.344 – *Stal sprężająca* (Dz. Urz. UE C 339/7), pkt 19.

²⁹ Decyzja Komisji z 7.12.2011 r., COMP/39600.

³⁰ Ibidem, pkt 8.8.

³¹ Decyzja Komisji z 10.12.2014 r., AT.39780.

³² Ibidem, pkt 8.7, ppkt 106.

³³ Decyzja Komisji z 27.11.2013 r., AT.39633. Zob. także decyzję Komisji w sprawie COMP/38866 – *Animal Feed Phosphates*, pkt 6.8, ppkt 229.

³⁴ Ibidem, pkt 8.8, ppkt 558 oraz wskazane tam orzecznictwo.

³⁵ Ibidem, pkt 8.8, ppkt 560.

nić dostęp do środków finansowych³⁶. Komisja bierze nadto pod uwagę stosunki przedsiębiorcy z akcjonariuszami i ich ewentualną zdolność do finansowego wsparcia przedsiębiorcy³⁷. Co charakterystyczne, w omawianej sprawie bliższe uzasadnienie analizy oraz odmowy uwzględnienia wniosku zakwalifikowano jako poufne.

Powyżej zarysowana metodologia pojawiła się także w uzasadnieniu decyzji w sprawie *TV and computer monitor tubes*³⁸, w której dodatkowo Komisja zwróciła uwagę na potrzebę uwzględnienia kontekstu społecznego i gospodarczego, jednakże dopiero w sytuacji gdy wykazana jest słaba sytuacja finansowa przedsiębiorcy³⁹. W decyzji tej Komisja ujawniła nadto, iż bierze pod uwagę także trwający wówczas globalny kryzys finansowy⁴⁰. Także w tej decyzji szczegółowe rozważania dotyczące oceny argumentów przedsiębiorcy zostały utajnione przy częściowym uwzględnieniu wniosku.

Odnotować warto jeszcze jedną interesującą decyzję Komisji w sprawie *Calcium carbide*, która dotyczyła niedozwolonego porozumienia dostawców związków wapnia i magnezu⁴¹. Komisja przyznała jednemu przedsiębiorcy 20% obniżkę kary, pomimo iż wyraźnie stwierdziła w uzasadnieniu, że jest mało prawdopodobne, by nałożenie kary nieodwracalnie zagroziło jego rentowności. Podstawą dla redukcji kary był pkt 37 Wytycznych, umożliwiający w szczególnych okolicznościach odstępianie od ustalonej w nich metodologii⁴². Komisja uzasadniła ten krok poprzez wskazanie na niezależność przedsiębiorcy od grup kapitałowych, jego niewielki margines zysku oraz ograniczone portfolio produktów. Błędem byłoby jednak przyjmowanie, iż ustanowiony został tak precedens.

VI. Wykładnia przesłanki ograniczenia odpowiedzialności MŚP

Powyżej przedstawiona analiza posłuży teraz jako podstawa dla rozważań o właściwej wykładni przesłanki ograniczenia odpowiedzialności solidarnej MŚP. Z oczywistych względów nie byłoby możliwe formalne odesłanie w akcie implementującym dyrektywę do Noty Informacyjnej – może ona jednak posłużyć jako inspiracja tak dla ustawodawcy, jak i dla orzekających sądów. Za odwołaniem do wykładni przesłanek redukcji kary antymonopolowej przemawiają następujące okoliczności. Po pierwsze, trudno byłoby przyjąć, że ustawodawca europejski przypisuje inne znaczenie tym samym wyrażeniom. Po drugie, obydwa akty dotyczą tej samej dziedziny prawa – prawa konkurencji – nawet jeśli dyrektywa 2014/104/UE wymagała będzie jeszcze implementacji do krajowych porządków prawnych. Po trzecie zaś, można dopatrzeć się zbieżności celów, jakim służyć ma wprowadzenie do obydwu aktów analizowanych przesłanek – chodzi o zachowanie na rynku podmiotów o określonym potencjale gospodarczym i funkcji społecznej.

Nie należy jednocześnie zapominać, iż przepisy dyrektywy należą do sfery prawa prywatnego i dochodzenie na jej podstawie roszczeń dokonywać się będzie przed sądem cywilnym na podstawie procedury cywilnej. Najważniejszą konsekwencją dostrzeżonej różnicy jest okoliczność, iż ciężar dowodu spełnienia przesłanki nieodwołalnego ryzyka dla efektywności ekonomicznej

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Decyzja Komisji z dnia 05.12.2012 r., AT.39437.

³⁹ Ibidem, pkt 8.7, ppkt 1170. Zob. także decyzja Komisji w sprawie COMP/38866 – Animal Feed Phosphates, pkt 6.8, ppkt 229.

⁴⁰ Decyzja Komisji z 5.12.2012 r., AT.39437, pkt 8.7, ppkt 1170.

⁴¹ Decyzja Komisji z 22.07.2009 r., COMP/39.396 – *Calcium carbide and magnesium based reagents for the steel and gas industries*.

⁴² Decyzja Komisji w sprawie COMP/39.396 – *Calcium carbide and magnesium based reagents for the steel and gas industries*, pkt 372.

oraz całkowitej utraty wartości aktywów spoczywał będzie na przedsiębiorcy powołującym się na ograniczenie swojej odpowiedzialności solidarnej. W toku postępowania antymonopolowego to Komisja dokonuje analizy przedstawianych przez przedsiębiorcę danych oraz dokumentów i przejawia aktywność przy ocenie zasadności wniosku. W postępowaniu odszkodowawczym to MŚP będzie musiał wykazać środkami dowodowymi spełnienie przesłanek. Niemniej praktyka Komisji może posłużyć jako sugestia tak dla przedsiębiorców, jak i dla sądów, w jaki sposób podchodzić do zagadnienia. Chodzi tu w szczególności o dowody z dokumentów czy z opinii biegłego rewidenta, jakie powinny zostać w takich sprawach powołane przez stronę i dopuszczone przez sąd.

Szczególnie przydatne dla wykładni przesłanek ograniczenia odpowiedzialności solidarnej MŚP jest zawarte w Nocie Informacyjnej wyjaśnienie odnośnie do całkowitej utraty wartości aktywów przedsiębiorcy. Powtórzyć trzeba, że wystarczająca byłaby tu znaczna – a nie całkowita – utrata wartości aktywów, która zachodzić może, gdy przedsiębiorca, w wyniku obciążenia finansowego, przestaje istnieć jako jednostka organizacyjna, zatrudnieni w nim pracownicy tracą pracę, a majątek zostaje wyprzedany oddzielnie po znacznie zaniżonej wartości⁴³. Można się zastanawiać czy zatem – podobnie jak przy redukcji kary antymonopolowej – likwidacja przedsiębiorcy i przejęcie jego majątku przez inny podmiot, jako konsekwencja obciążenia odpowiedzialnością solidarną, uważane byłoby za niewystarczające dla preferencyjnego traktowania naruszcyciela. Taka wykładnia z pewnością nie zostałaby chętnie zaakceptowana przez MŚP. Można także przypuszczać, iż sądy będą bardziej skłonne odwoływać się do znanego im pojęcia niewypłacalności w rozumieniu krajowych przepisów ustawy – Prawo upadłościowe⁴⁴ i zrównywać nieodwracalne zagrożenie dla efektywności ekonomicznej i całkowitą utratę wartości aktywów z sytuacją, gdy wartość zobowiązań przekracza wartość majątku przedsiębiorcy – tak definiowana jest bowiem niewypłacalność osoby prawnej na podstawie art. 11 ust. 2 ustawy – Prawo upadłościowe. Taką praktykę należałoby ocenić krytycznie, gdyż mogłaby ona doprowadzić do rozbieżności w wykładni przepisów implementujących dyrektywę w różnych państwach członkowskich. Zbytnia łaskawość w ocenie sytuacji finansowej MŚP uczyniłaby polskie sądy mało atrakcyjnym miejscem dla dochodzenia roszczeń, a nadto byłaby krzywdząca dla przedsiębiorców poszkodowanych naruszeniem prawa konkurencji w Polsce. Niezależnie od tego należy jednak wskazać, iż z uwagi na bardzo ogólne przesłanki ograniczenia odpowiedzialności MŚP orzekający w sprawie sąd dysponował będzie szerokim zakresem dyskrekcji.

Kolejną ważną kwestią jest zwrócenie uwagi na konieczność wykazania kausalności pomiędzy zaistnieniem nieodwracalnego zagrożenia efektywności ekonomicznej MŚP i skutku w postaci całkowitej utraty wartości aktywów a zastosowaniem zwykłych zasad odpowiedzialności solidarnej. Ten aspekt może wywołać znaczne trudności. Aby bowiem ocenić związek przyczynowy pomiędzy pociągnięciem do nieograniczonej odpowiedzialności odszkodowawczej a zaistnieniem powyżej omówionych przesłanek, konieczne byłoby określenie, choć szacunkowe, wysokości odszkodowania, jaką ponieść miałby dany MŚP (zob. Wolski, 2015, s. 303 i n.). Nie jest tu możliwe odwołanie się do praktyki redukcji kary przez Komisję, gdyż w tym przypadku wysokość grożącej przedsiębiorcy kary jest obliczana na podstawie Wytycznych i stąd z góry znana. Określenie wysokości

⁴³ Nota Informacyjna, s. 4 pkt 9.

⁴⁴ T. j. Dz.U. 2015, poz. 233.

całościowej szkody będzie dodatkowo utrudnione, gdy poszczególni poszkodowani dotknięci tym samym naruszeniem występować będą z roszczeniami w odrębnych powództwach. Nie jest jasne czy i jak w takiej sytuacji sąd miałby oceniać wysokość szkody, do wyrównania której na ogólnych zasadach byłby obowiązany dany MŚP.

Na koniec wskazać jeszcze trzeba, iż w dyrektywie, odmiennie niż w przypadku Wytycznych, nie zastrzeżono, iż przy analizie sytuacji finansowej przedsiębiorcy brać należy pod uwagę kontekst społeczny i gospodarczy. Niemniej jednak obydwie te kwestie uznać należy za ściśle związane z ideą, jaka stała za wprowadzeniem ograniczenia odpowiedzialności solidarnej MŚP. Choć nie zostało to wyrażone wprost w motywach dyrektywy, jasnym jest, iż miało ono na celu zapewnienie ochrony tym małym a przedsiębiorczym podmiotom, które tworzą kręgosłup europejskiej gospodarki⁴⁵.

VII. Wnioski

Podsumowując powyższą analizę, wskazać należy, iż stosowanie przez Komisję mechanizmu redukcji kary pozostaje w dużej mierze w zakresie jej uznania. Może stąd być on wykorzystywany do odpowiedniego kształtowania polityki konkurencji jako ważnego elementu realizacji celów Traktatów. Jak wykazałam, uzyskanie w postępowaniu antymonopolowym redukcji kary przez przedsiębiorcę możliwe jest niemal wyłącznie w sytuacji, gdy nałożenie tej kary przez Komisję oznaczałoby koniec jego istnienia jako zorganizowanej całości i doprowadziłoby do utraty przez niego funkcji gospodarczej i społecznej. Komisja nie chce bowiem za pomocą analizowanego instrumentu ratować nieefektywnych podmiotów, lecz zmierza do zachowania ich roli jako uczestników rynku, konkurentów, pracodawców. Wbrew przekonaniu wielu przedsiębiorców, samo realne zagrożenie upadłością nie jest jeszcze wystarczające dla spełnienia przesłanek redukcji kary – w toku likwidacji majątek przedsiębiorcy może bowiem zostać nabyty, a jego działalność może być kontynuowana przez inny podmiot. Nie można zatem budować paraleli pomiędzy realizacją krajowych przesłanek ogłoszenia upadłości a spełnieniem warunków uzyskania redukcji kary w postępowaniu przed Komisją. Co również istotne, stan bliski upadłości istniejący jeszcze przed nałożeniem kary, może właśnie wykluczyć szanse na jej obniżenie, chyba że przedsiębiorca przedstawi dobrze rokujący plan restrukturyzacji. Niezbędną przesłanką uwzględnienia wniosku o redukcję kary jest bowiem związek przyczynowo-skutkowy pomiędzy nałożeniem kary a zagrożeniem dla rentowności i utraty wartości przez całość aktywów przedsiębiorcy.

Uważam, iż przedstawione w niniejszym artykule rozumienie przesłanki nieodwracalnego zagrożenia rentowności przedsiębiorcy i całkowitej utraty wartości jego aktywów ma istotne znaczenie nie tylko dla określenia wysokości kary za naruszenie europejskich reguł konkurencji, lecz także dla wykładni przesłanek ograniczenia odpowiedzialności MŚP za szkody wyrządzone naruszeniem reguł konkurencji na podstawie dyrektywy 2014/104/UE. Pomimo przynależności zagadnienia redukcji kary antymonopolowej do prawa publicznego, zasadnym zdaje się postępowanie wypracowanymi na tym gruncie metodami interpretacji także przy stosowaniu przepisów implementujących dyrektywę. Szczególne znaczenie przypisać tu należy specyficznemu rozumieniu niewypłacalności – odmiennemu niż na gruncie prawa upadłościowego – jako sytuacji,

⁴⁵ Zob. http://ec.europa.eu/growth/smes/index_en.htm.

gdy znika z rynku zorganizowana jednostka o określonej funkcji społecznej i gospodarczej. Inspiracja czerpana z praktyki decyzyjnej Komisji nie eliminuje niestety wszystkich niejasności związanych ze stosowaniem w postępowaniu cywilnym ograniczenia odpowiedzialności solidarnej naruszcycieli i nawet przy wzorowej implementacji przepisów dyrektywy przez polskiego ustawodawcę sądowa ocena realizacji przesłanek tego ograniczenia może przysparzać znacznych trudności.

Bibliografia

- Altman, E.I. (2000). *Predicting financial distress of companies: revisiting the Z-score and Zeta® models*. Pozyskano z: <http://people.stern.nyu.edu/ealtman/Zscores.pdf>.
- Błachnio-Parzych, A. (2012). The nature of responsibility of an undertaking in antitrust proceedings and the concept of „criminal charg e” in the jurisprudence of the European Court of Human Rights. *Yearbook of Antitrust and Regulatory Studies*, 5(6), 35–55.
- Grave, C. i Nyberg, J. (2011). *A company’s inability to pay a cartel fine imposed by the European Commission*. Pozyskano z: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1961744.
- Jurczyk, Z. (2012). *Kartele w polityce konkurencji Unii Europejskiej*. Warszawa: C.H. Beck.
- Kersting, C. i Preu , N. (2015). *Umsetzung der Kartellschadensersatzrichtlinie (2014/104/EU). Ein Gesetzgebungsvorschlag aus der Wissenschaft*. Pozyskano z: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2659020.
- Ke ler, J. (2015). Die europäische Richtlinie  ber Schadensersatz im Wettbewerbsrecht – Cui bono?. *Verbraucher und Recht*, 3, 83–91.
- Kienapfel, P. i Wils, G. (2010). Inability to pay – first cases and practical experiences. *Competition Policy Newsletter*, 3, 3–7.
- Król-Bogomilska, M. (2013). *Zwalczanie karteli w prawie antymonopolowym i karnym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Król-Bogomilska, M. i Podrecki, P. (2014).   118 Sankcje penalne w polskim prawie antymonopolowym. W: R. K piński (red.), *Prawo Konkurencji, System Prawa Prywatnego, T. 15*. Warszawa: C.H. Beck.
- MacGregor, A. i Gecic, B. (2012). Due Process in EU Competition Cases Following the Introduction of the New Best Practices Guidelines on Antitrust Proceedings. *Journal of European Competition Law & Practice*, 3(5), 425–438, doi: 10.1093/jeclap/lps025.
- Makatsch, T. i Mir, A.S. (2015). Die neue EU-Richtlinie zu Kartellschadensersatzklagen – Angst vor der eigenen „Courage“?. *Europ ische Zeitschrift f r Wirtschaftsrecht*, 1, 7–13.
- Maziarz, A. (2013). Zasady ustalania wysoko ci grzywien za naruszenie unijnych regu  konkurencji. *Monitor Prawniczy*, 9, 475–481.
- Piszcz, A. (2015). Dyrektywa odszkodowawcza 2014/104/UE – przegl d niektórych rozwi zań. *internetowy Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*, 4(4), 75–89.
- Podrecki, P. i Wiese, K. (2016). Solidarna odpowiedzialnoś podmiotów naruszających reguł konkurencji i jej ograniczenia. W: A. Piszcz i D. Wolski (red.), *Dochodzenie przed sądem polskim roszce  odszkodowawczych z tytułu naruszenia reguł konkurencji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW.
- Schwarze, J. (2009). Europ ische Kartellbu gelder im Lichte  bergeordneter Vertrags- und Verfassungsgrunds tze. *Europarecht* 2009, 171–200.

- Thomas, S. (2012). Guilty of a Fault that one has not Committed. The Limits of the Group-Based Sanction Policy Carried out by the Commission and the European Courts in EU-Antitrust Law. *Journal of European Competition Law & Practice*, 3(1), doi: 10.1093/jeclap/lpr073.
- Wiese, K. (2015). Porozumienia o antykonkurencyjnym celu w nowym zawiadomieniu de minimis. *Monitor Prawniczy*, 16, 864–869.
- Wils, W.P.J. (2010). The Increased Level of EU Antitrust Fines, Judicial Review, and the European Convention on Human Rights. *World Competition*, 33, 1.
- Wolski, D. (2015). Implementacja dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie niektórych przepisów regulujących dochodzenie roszczeń odszkodowawczych z tytułu naruszenia prawa konkurencji (2014/104/UE). W: T. Skoczny (red.). *Prawo konkurencji. 25 lat*. Warszawa: Wolters Kluwer.